

ELTE BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MŰVÉSZETTÖRTÉNET DOKTORI ISKOLA

NÁTYI RÓBERT

A NAPBAÖLTÖZÖTT ASSZONY, MINT A PATRONA HUNGARIAE
IKONOGRÁFIAI TÍPUSA

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

2013

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Kelényi György, DSc

Program: Újkori festészet, szobrászat, építészet

A program vezetője: Dr. Kelényi György, DSc

A bíráló bizottság elnöke:

Dr. Kelényi György DSc

A bizottság tagjai:

A bizottság titkára:

Dr. Széphelyi F. György PhD

Dr. Serfőző Szabolcs PhD

Felkért bírálók:

Dr. Barna Gábor PhD

Dr. Terdik Szilveszter PhD

Témavezető: Dr. Galavics Géza, MHAS

Disszertációmban a Patrona Hungariae ábrázolásai közül az 1500-as évektől kezdve egyre gyakrabban használt, sőt a későbbi századok folyamán szinte a Patrona Hungariaeal azonosított Napbaöltözött Asszony típust kutatom. Bálint Sándor véleménye szerint a Regnum Marianum barokk világában a Napbaöltözött Asszony ábrázolásából alakult ki a Patrona Hungariae jellegzetes, máig érvényes ikonográfiája. A magyarországi Mária-kultusz az évszázadok folyamán számos ábrázolási típust hívott életre, használt fel, illetve több a magyar történelemmel kapcsolatos téma is összefüggésbe hozható Mária különböző ábrázolásaival (a Szent István általi korona följánlás, Nagy Lajos álma és fogadalma, I. Lipót ismételt ország följánlása stb.).

A *Mulier amicta sole* ábrázolások a későközépkor legreprezentatívabb Mária ábrázolásai, egyben a mariológiai tanok legteljesebb foglalatát jelentik. Ez a komplex tartalmakat közvetítő képtípus a középkor különböző lelkiségi irányzatai és teológiai iskolái Szűz Máriára vonatkoztatott tanainak a képi nyelven sűrített megfogalmazása. A Szent János által az Apokalipszis szövegében tolmácsolt látomás, a kozmikus attribútumokkal és az asszony alakjával, a középkor évszázadai alatt folyamatos jelentésváltozásokon ment át. Szinte a középkori keresztény társadalom minden generációjában újabb és újabb szimbolikus tartalommal gazdagodott értelmezése, amíg központi helyet foglalhatott el az áteredő büntől mentes Szeplőtelen fogantatás tanának képi ábrázolásaként.

Kutatásaim a középkori gyökerektől nagyjából Mária Terézia uralkodásának végéig terjedően igyekeznek tisztázni a Napbaöltözött Asszony hazai ábrázolásainak történetét, ugyanis Mária Terézia utódjának, II. Józsefnek az uralkodása (1780-1790) egészen új helyzetet teremtett sok területen, így a vallási ügyekben és hitéletben is a korábbi állapotokhoz képest. A jozefinista egyházpolitika gyökeresen megváltoztatta az évszázadok óta rögzült hazai vallási viszonyokat, s ez, a szakrális művészet érzékelhető változásához, illetve jelentős térvesztéséhez is hozzájárult. Átalakulóban volt, nemcsak az ízlés, hanem a társadalom befogadó készsége a szakrális művészettel szemben, így az ebben, és a későbbi korszakban készült, megváltozott tartalmú ábrázolások már nem képezik jelen értekezés tárgyát.

Disszertációm Binder János Fülöp XVIII. századi rézmetsző egyik jeles metszetének a felidézésével kezdem, melyen a Szeplőtelen Szűz, koronásan, királynőként, jobb kezében kormánypálccával a Magyarok Nagyasszonyaként, a középkori Napbaöltözött Asszony hagyományos ikonográfiai típusában jelenik meg. A metszet a híres ferences hitszónoknak, Telek Józsefnek a késő barokk korszakban népszerű és sokak által forgatott Tizenkét Tsillagú Korona című prédikációs kötetének díszcímlapjaként jelent meg. Választásomat az indokolja,

hogy a címlap metszet Madonna képe bőségesen él a szöveges meggyőzés eszközével, emellett kiválóan alkalmas a Patrona Hungariae és a vele összefonódó Immaculata kultusz megértésére, bonyolult teológiai, ikonográfiai, államjogi, történeti gyökereinek tisztázására, hisz ennek szinte minden fontos elemét tartalmazza. Ráadásul a grafika keletkezési éve 1768., körülbelül kijelöli a jelen disszertáció időbeli határainak végét is.

Maga a metszet a Szeged alsóvárosi ferences templom széles körben tisztelt Napbaöltözött Asszony kegyképét idézi fel. Ennek a nagyhatású és eleven kultuszt kiváltó és ápoló kegyképnek, mintegy évszázaddal később, a kultusz fényében és teljében készült a Binder-féle metszetábrázolás, amely egy különleges prédikációs kötetnek és elmélkedő írásnak, Telek József hitszónoknak munkáját illusztrálja. Nemcsak a metszet feliratokon, de a prédikáció szövegében is a kegykép többszintű értelmezését és leírását kapjuk textuálisan egy igen gazdag asszociációs rendszerbe ágyazva.

A disszertáció ezt a három jól körülhatárolható, mégis tematikailag összefüggő ikonográfiai szintet igyekszik vizsgálat tárgyává tenni. Elsősorban a Napbaöltözött Asszony alakjának az ikonográfiáját, az európai és az ebből sarjadó hazai kultusz gyökereit kell tisztáznunk. Következő lépésben a Szeplőtelen fogantatás teológiai alapjaival kell fővonalaiban megismerkednünk, majd ennek hazai fogadtatását vizsgáljuk. Végül a Magyarok Nagyasszonya kultusz kialakulásának és történetének általunk csak a XVIII. század végéig követett vázlatos vizsgálata következik. A dolgozat további fejezeteiben pedig a XV. századi alkotásokkal kezdődően, a XVIII. század utolsó évtizedéig bezárólag a hazai Napbaöltözött Asszony alakját megjelenítő gazdag emléktanyag bemutatása történik, melyekből kiderül, hogy a magyarság hazája patrónáját a Napbaöltözött Boldogasszony alakjában különleges tiszteletben részesítette.

Disszertációmban igyekeztem bizonyítani azt a tételt, miszerint a Napbaöltözött Asszony több száz esztendő, egészen az antikvitásig követhető ikonográfiai hagyományának igen gazdag példatárával rendelkezünk, mind az európai, és ezzel szoros összefüggésben, a magyar művészetben is. A középkori német vagy itáliai művészet hasonló példatárával összehasonlítva, persze a napjainkra megmaradt magyarországi emlékek száma nem tűnik olyan gazdagnak. Tematikailag és ikonográfiaailag sem olyan sokrétűnek, mégis tekintélyes számú emlékekkel rendelkezünk ahhoz, hogy egy nagyjából összefüggő történetet rekonstruálhassunk. Láthattuk, Európa számos nemzete rendelkezik a témakörben olyan tudományos összefoglalással, amely beilleszti a saját történeti tradíciókba a Mária ikonográfiának ezt a különleges típusát. A jelen próbálkozás ehhez az európai kutatási trendhez igyekezett kapcsolódni, ennek a hazai feldolgozását kísérelte első ízben megtenni, a

széles időbeli és műfaji keretek miatt alapvetően az ikonográfiai módszert részesítve előnyben. A választott fókuszról származó előrelátható és óhatatlan hiányosságokkal számot vetve, egyfajta alapvetés létrehozása volt a cél, amire a későbbi kutatás épülhet.

A műfajilag, technikailag hatalmas emléktárhely csoportosítása természetesen többféle szempontrendszer szerint földolgozható. Dolgozatomban a kézenfekvőnek tűnő kronologikus tárgyalás mellett, a megmaradt emlékek művészi technikákhoz kötődő csoportosítása mellett maradtam, elvetvén a közben fölmerülő, szintén csábítónak tűnő földrajzi, topográfiai csoportosítás lehetőségét. A vizsgálat során plasztikusan kidomborodott, hogy a szerzetesrendeknek – elsősorban a ferenceseknek, majd a jezsuitáknak – milyen óriási szerepük volt a Napbaöltözött Asszony kultuszának terjesztésében. Ezzel a törekvésükkel vizsgált korszakunkban mindig partnert találtak a katolikus magyar szellemi és politikai elit vezető rétegeiben, mely gyümölcsöző, több évszázados együttműködésből számos jelentős művészi alkotás is származott. A korábbi hazai kutatás elsősorban a nemzeti jelleget hangsúlyozta vizsgált ábrázolásunk kapcsán. Azonban láthattuk, hogy a Habsburg uralkodók, akik jó magyar királyok szerettek volna lenni, többek között pénzhasználatukban szintén átvették és folytatták a magyar történelmi tradíciót. A különböző irányokból elindított, de alapvetően egy irányba tartó törekvéseknek köszönhetően a barokk korszakra az ábrázolásunk a társadalom minden rétegéhez eljutott és beágyazódott a kultúra mélyrétegeibe.

Az itáliai, német és francia példák hatására – csakúgy, mint ahogy az Európa más peremvidékein is megfigyelhető – a XV. század folyamán Magyarországon is megjelent Mária ábrázolásának ez az újfajta típusa, ami a századok során a Patrona Hungariae gondolatkörével fokozatosan összeolvadt. Az ismertetett kultusztörténeti, dogmatikai, történelmi események hatására a középkori Magyarországon ez a típus meglehetősen népszerűségnek örvendett.

Az utóbbi néhány évtized magyar kutatása, elsősorban Bálint Sándor tanulmányai alapján a balkánról érkező bogumil eretnokség hatásával magyarázta, hogy az obszerváns ferencesek Hunyadi János távolra tekintő délvidéki politikája részeként, a kormányzó erőteljes támogatásával, propaganda célzattal zászlajukra tűzték a Mária ábrázolásoknak ezt a formáját. Wehli Tünde szerint a Szeplőtelen fogantatás tana körül a huszitákkal kiobbant teológiai vita vezetett a képtípus kialakulásához. Nézetem szerint – nem tagadva az említett hatások fontosságát – más tényezőket (külföldi zarándoklatok, interetnikus kapcsolatok, külföldi peregrináció stb.) is figyelembe kell veyünk a képtípus hazai elterjedése kapcsán.

Bálint Sándor tanulmányaiban erőteljesen az obszerváns ferencesekhez kötötte a képtípus hazai megjelenésének első emlékeit, a XV. század közepét jelölve meg kezdő

időszakként. Nem vette figyelembe, hogy a holdsarlós Madonna példáival már luxemburgi Zsigmond uralkodásának időszakából is rendelkezünk. Szántai Lukács váradi püspök 1398-ból származó pecsétje alapján, illetve Pálóczy György az 1430-as évek végéről, tehát a bázeli zsinat időszakában készült breviáriuma tanúsága szerint már az obszervánsok magyarországi megjelenése előtt találkozhatunk az Apokaliptikus Asszony alakjával az uralkodó közvetlen környezetéből.

A hazai művészetben a Napbaöltözött Asszony ábrázolásainak száma az 1500 körüli években, II. Ulászló uralkodása alatt érzékelhetően emelkedett és több fontos emlék tanúsága szerint az uralkodói reprezentációnak is része lett, amely hatás szinte azonnal jelentkezett az egyházi és nemesi mecénatúrában. A korabeli ábrázolásokon már egyértelmű a törekvés, hogy ikonográfiai típusunk szerves részévé vált a politikai hagyománynak is, első lépésben a magyar szent királyok erőteljesen nemzeti tartalmú tematikájába történő beillesztéssel. Innentől kezdve a Patrona Hungariae gondolatkör adekvát képzőművészeti megjelenítéseként értelmezhetjük a típust.

Disszertációmban a magyar pénzverés emlékeit azért vontam vizsgálat alá, mert a Madonnás éremkép a változatlanság érzetét megőrizve, Mohács után is fenntartotta a magyar államiság középkorból eredő kontinuitását. A XVI. század folyamán ez az éremkép tulajdonképpen az állami identitás jelképévé vált. Voltaképpen ezt a státuszát rögzíti az 1550. évi 48. törvénycikk, melyben a rendek ragaszkodtak a hazai fizetőeszközök éremképén Mária, immáron hagyományosnak mondható ábrázolásához. Az országgyűlés tulajdonképpen egy ikonográfiai típus használatát írta elő, illetve részesített védelmében, ezzel is elismerve annak hivatalos státuszát. Nemcsak a középkori magyar királyok örökébe lépő Habsburgok, de még Erdély fejedelmei is szükségesnek érezték az éremkép megtartását. A XVI. században ez a különböző ábrázolási típusokat felvonultató nagyon gazdag anyag mintaképül szolgált a képzőművészet más ágainak. Továbbá segítségével kitölthető az űr, amely az oltárképek, szobrok, tehát a monumentális művészet, hasonló ábrázolásainak esetében egészen a következő század elejéig fennáll. Majd csak az ellenreformációs képzőművészet XVII. század eleji intenzív megjelenésével változik meg ez a helyzet.

A XVI-XVII. században a török veszély erősödésével, majd folyamatos magyarországi jelenlétükkel Mária védelmező, segítő szerepe egyre inkább előtérbe került a képzőművészeti ábrázolásokon. A Napbaöltözött Asszony alakja török ellenes, illetve bizonyos mértékig hitvédelmi szerepkörben is funkcionált a korszak ábrázolásain. A hazai ellenreformáció élharcosai, a jezsuiták nagyon tudatosan kapcsolódtak a középkor végi obszervancia Napbaöltözött Asszony tiszteletéhez, és a XVII. század elején képtípusunknak központi

szerepet szántak, az általuk kidolgozott, új Patrona Hungariae ikonográfia központi alakjaként. Ebben, az emlékek tanúsága szerint Pázmány Péternek is fontos, személyes szerepe volt, amit nem csak devóciója, Immaculata-tisztelete magyaráz, hiszen teológiai, politikai elképzeléseinek is fontos részét képezte a Patrona Hungariae eszme propagálása.

A Napbaöltözött Asszony tudatosan Patrona Hungariae felirattal jelenik meg az ábrázolásokon a három magyar szentkirállyal és a nemzeti szentekkel kísérvé, reprezentálván a hit és a magyarság egységét. A barokk-korszakban az irodalomban és a politikai gondolkodásban egyre szofisztikáltabban megjelenő Regnum Marianum gondolat képi megfogalmazására kiválóan alkalmas volt az új koncepció. Jó példával szolgálnak erre a jezsuita könyvnyomtatás díszes metszetei, ahogyan a néhány évtized leforgása alatt egyre kiérleltebb képi program a század második felében megjelenik a nagy művészet ábrázolásain.

A magyarországi jezsuiták nem elégedtek meg a könyvnyomtatásban rejlő propagandisztikus lehetőségekkel, hiszen kiépülő egyetemi központjuk, a nagyszombati egyetem hivatalos jelkép használatában is szinte minden lehetséges módon elhelyezték a Patrona Hungariae-ként értelmezett Napbaöltözött Asszony alakját.

Tagadhatatlanul a jezsuita atyáknak jutott a főszerep a Napbaöltözött Asszony kultuszának barokk kori fölélesztésében, emellett viszont a ferences rend szerepe sem elhanyagolható, hiszen számos templomuk főoltárán, immár barokk köntösben a középkori eredetű Holdsarlós Madonna jelenik meg nemzetvédő Patrona szerepében. Nem is beszélve a ferences mariológiai irodalomról (Kopcsányi, Telek), amelyek meghatározó, számos kortárs szerző munkáját megtermékenyítő és fontos dokumentumai a hazai Mária-tiszteletnek. Más szerzetesrendek, ha nem is olyan mértékben, mint a fent említett kettő, de szintén számottevő szerepet játszottak a kultusz ápolásában. Elég, ha csak a pálosok máriavölgyi kegyhelyét említjük példaként.

A török kiűzése után fokozódó mértékben a Patrona Hungariae gondolatkört megtartva, újra a vallási olvasat került előtérbe az ábrázolás kapcsán. A XVII-XVIII. század fordulóján az ország török alóli főlzabadulása után a Magyar Királyság területe a katolikus Habsburgok uralma alatt egyesült. Ettől kezdve a Regnum Marianum fogalma a katolikus rendi hagyományokkal kapcsolódott össze. A Habsburgok abszolutisztikus, központosító törekvésével szemben a nemesi szabadság és a rendi alkotmány védelme kapcsolódott össze a Patrona Hungariae eszmeiségével. A XVIII. század második felében a vármegyerendszer keretein belül történő nemesi politizálás – a hasonló típusú banderális zászlók nagyszámú tanúsága szerint – szintén (nemzeti karakterű) céljai propaganda eszközeként tekintett a képtípusra.

A XVIII. század végével természetesen nem szűnik meg a *Patrona Hungariae* ábrázolások népszerűsége. A pénzek éremképein, az állami, kormányzati, katonai jelképhasználatban, a szakrális művészetben továbbra is a korábbi értelemben használják, de ekkor már egy több évszázados tradíció rögzült formájaként tekinthetünk rá. Így ennek a korszaknak a tárgyalása nem férhetett a jelen keretek közé.

A Napbaöltözött Asszony-ábrázolások jelentőségét és különlegességét alátámasztja az is, hogy az egykorú hazai prédikációkban és hitbuzgalmi művekben (Kopcsányi, Csete, Telek) ilyen közvetlen módon jelenik meg egy ikonográfiai típus. Teljességgel szokatlan a magyarországi kultúra- és képzőművészet történetében, hogy egy konkrét képtípus kapcsán ilyen pontos teológiai és jelentésbeli értelmezésekkel találkozunk a prédikáció irodalomban.

Láthattuk, hogy a Napbaöltözött Asszony ikonográfiai típusa milyen mélyen gyökerezik a keresztény kultúra gondolkörében. A Szeplőtelen fogantatás tanának meglehetősen bonyolult kérdésében, a különböző mariológiai viták keretében, a XV. század folyamán kialakuló képtípus kitűnően megfelelt ezeknek az elvont eszméknek az ábrázolására. Minden korszakban megtalálhatjuk azokat a vonatkozási pontokat, amelyekben típusunk nem csak az adott kor vallásos gondolkodásának, a keresztény hit tanainak vizuális megjelenítőjeként szolgált, hanem meglehetősen komplex tartalmakkal fontos része lehetett a politikai hagyománynak is. Az ábrázolási típus hihetetlenül gazdag műfaji, technikai és funkcionális felhasználása jelentős mértékben pont ennek a rendeltetésnek a befolyására jöhetett létre.

PUBLIKÁCIÓS LISTA

A Szeged-alsóvárosi templom barokk berendezése. In. Irodalom és művészettörténeti Tanulmányok. (Szerk. Lengyel András). (Studia Historiae Literarum et Artium), Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1999. 5-65.

A szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony templom barokk sekrestyeszekerényének ikonográfiája. In. Kép, képmás, kultusz. (szerk. Barna Gábor). Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2006. 70-75.

Szent István segítséget kér Szűz Máriától Konrád császár ellen. In. „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. (szerk. Almási Tibor-Révész Éva-Szabados György) SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 287-297.

A Napbaöltözött Asszony, mint Patrona Hungariae a magyar szent királyokkal az esztergomi misekönyvben. In. *Studia Historiae Literarum et Artium*, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve). (szerk. Lengyel András). 1-8. (Megjelenés alatt)